

DR BARBARA DOBROWOLSKA
University of Siedlce (Poland)

Educator. Research interests: social pedagogy, pedeutology, intercultural education, and special educational needs of students. Participant of international research internships and study visits to Austria, Germany, Switzerland, the Czech Republic, and Slovakia.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2309-097X>

E-mail: barbara.dobrowolska@uws.edu.pl

CC-BY-NC-ND 4.0 Deed

THE POLISH CATHOLIC MISSION IN GERMANY ON THE EXAMPLE OF THE POLISH COMMUNITY IN HESSIA – EDUCATIONAL AND CULTURE-FORMING SIGNIFICANCE

Polska Misja Katolicka w Niemczech na przykładzie środowisk polonijnych hesji – znaczenie edukacyjne i kulturotwórcze.

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2024.36.05>

Wstęp

Artykuł jest prezentacją sytuacji środowiska polonijnego w kontekście działań i znaczenia Polskiej Misji Katolickiej działającej w Hesji. Wskazuje na rolę duszpasterstwa w kontekście migracji, jego rolę ewangelizacyjną i edukacyjno-kulturową. Ukazuje złożoną i różnorodną działalność Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech ze szczególną rolą Chrześcijańskiego Centrum Krzewienia Kultury, Tradycji i Języka Polskiego. Poza misją katechizacyjną spełnia swoją rolę w zakresie wsparcia nie tylko duchowego ale pedagogicznego i psychologicznego wśród Polonii. Inicjuje działania kulturowe w obszarze zachowania polskiej tradycji i obyczajów, nauczania języka polskiego. Dla zobrazowania populacji polskiej migracji w Hesji dokonano jej krótkiej charakterystyki demograficznej. Na przykładzie miasta Offenbach opisano szczegółowo charakter Polskiej Misji Katolickiej. Jako materiał empiryczny wykorzystano fragmenty wywiadów narracyjnych rodziców dzieci polskich obejmujących opinie i ocenę działalności PMK w Offenbach. Treść kończy się refleksją badawczą i podsumowaniem znaczenia Polskiej Misji Katolickiej w kontekście migracji.

1. Duszpasterstwo w kontekście migracji

Duszpasterstwo w Kościele Katolickim wśród środowisk imigranckich znajduje swoje szczególne znaczenie w refleksji nad sytuacją społeczną, w tym edukacyjną i kulturową Polaków znajdujących się poza granicami kraju. Uzasadniają to M. Wierzbicka-Kuczaj jak i Henryk Kuczaj pisząc: *współczesna migracja międzynarodowa w interesującym nas obszarze generuje między innymi następujące problemy-wyzwania: dezintegracja małżeństw; wzrastająca liczba rozwodów; niewierność; nieformalne związki (podwójne życie); napięcia i konflikty wewnątrzrodzinne; eurosieroctwo, eurowdowieństwo; brak bezpośredniej relacji, troski i opieki rodzicielskiej; problemy wychowawcze; obniżenie motywacji do nauki u dzieci i młodzieży; problemy związane z wielokulturowością (...)*¹.

Jan Paweł II w swojej encyklice *Laborem exercens* uznaje imigrantów za środowisko wymagające szczególnej opieki Kościoła, co wynika z potrzeby ich wsparcia w trudnościach,

---

¹ M. Wierzbicka-Kuczaj, H. Kuczaj *Problemy emigracji a misja duszpasterstw rodzin - wyzwania i praktyczne rozwiązania*, [w:] *Rodzina polonijna w budowaniu cywilizacji miłości. Teoria i praktyka*, J. Młyński i G. Koszałka (red.), Kraków 2017, s. 233.

będących konsekwencją osamotnienia, problemów egzystencjalnych w tym braku lub niezgodnej z kwalifikacjami pracy, barier językowych². Jeśli emigracja jest złem, to trzeba uczynić wszystko, by nie przyniosła ona szkód moralnych - jak pisze Jan Paweł II³. *Emigracja za pracę nie może w żaden sposób stawać się okazją do wyzysku finansowego lub społecznego. (...). Wartość pracy musi być mierzona tą samą miarą, a nie względem na odmienną narodowość, religię czy rasę. Tym bardziej nie może być wyzyskiwana sytuacja przymusowa, w której znajduje się imigrant*⁴. Encyklika jest dokumentem potwierdzającym wartość i godność pracy ludzkiej a także wyrazem społecznej nauki Kościoła. W przypadku migracji i problemów z nią związanych wydaje się szczególnie doniosła. Duszpasterstwo w odniesieniu do migrantów wymaga wskazania zagrożeń, które w dobie powszechnej laicyzacji społeczeństw zachodnich i powszechnej konsumpcji, mogą wypaczyć dotychczasowe style życia i zrekonstruować – w negatywnym znaczeniu – dotychczasowe systemy wartości, tożsamość, prowadząc do postaw ambiwalentnych, niezdolności wyborów i wartościowania. K. Głowiak powołując się na orędzie Jana Pawła II na Światowy Dzień Migranta w 2001 roku potwierdza konieczność zorganizowanych działań duszpasterskich. Jak pisze: *ambivalentna sytuacja migrantów przejawia się zaś w tym, że z jednej strony są równoprawnymi obywatelami Ludu Bożego, a z drugiej są często upośledzonymi prawnie i społecznie członkami środowisk kraju ich emigracji. Powoduje to potrzebę zorganizowania dla nich specjalnej duszpasterskiej opieki*⁵. Jak twierdzą wskazani wyżej badacze, na podstawie przeprowadzonych badań wśród małżonków przebywających na emigracji za największe problemy wynikające ze zmiany środowiska kulturowego uznali oni: rozłąkę z rodziną lub też brak rodziny, brak osób bliskich, instytucji polskojęzycznych, (...) *konieczność przyłączenia się do Kościoła lokalnego; wychowywanie dzieci bez dziadków; sprawy administracyjne; rozluźnienie dogmatyczne, liturgiczne i obyczajowe; brak wsparcia w ewangelizacji; społeczna akceptacja rozwodów*⁶. Sytuacje te niewątpliwie rzutują na codzienność, relacje rodzinne, funkcjonowanie szkolne dzieci i ich adaptację społeczną. W tej sytuacji wsparcie Kościoła wydaje się drogą do odzyskania poczucia własnej wartości, odnalezienia duchowej harmonii nawet w przypadku trudności i powolnego budowania własnej tożsamości w zderzeniu się z inną kulturowo rzeczywistością. Migracja jest sytuacją nie tylko bytowania całej rodziny poza krajem ale często jest także stanem rozłąki z przyczyn ekonomicznych. Jak zauważa P. Landwójtowicz *wyjazdy zarobkowe wnoszą wiele trudności w życie nie tylko małżonków, ale i całej rodziny, to znaczy dzieci i pokolenia dziadków*⁷. Zaburzenia relacji małżeńsko-rodzinnych prowadzą do dysfunkcji członków rodziny, a największymi jej ofiarami są zwykle dzieci. Deprywacja potrzeb emocjonalnych wynikająca z migracji oraz rozłąki wymaga nierzadko wsparcia terapeutycznego, które jest oferowane także w pracy duszpasterskiej z migrantami.

2. Polska Misja Katolicka w Niemczech: działalność duszpasterska i znaczenie edukacyjno-kulturowe dla Polonii

Struktury polskiego duszpasterstwa w Niemczech mają już ponad 70 lat⁸. Działalność Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech wśród Polonii rozpoczęła się od 1976 roku, kiedy jej

---

² Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, Poznań 1981, s. 13.

³ Tamże, s.35.

⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, Poznań 1981, s. 35.

⁵ Za: K. Głowiak, *Różnorodne formy pomocy Kościoła dla imigrantów i opieka duszpasterska nad Polakami za granicą*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, Zeszyt XXXIV, 2020, s. 141.

⁶ M. Wierzbicka-Kuczaj i H. Kuczaj, *Problemy emigracji a misja duszpasterstw rodzin-wyzwania i praktyczne rozwiązania*, s. 234.

⁷ P. Landwójtowicz, *Terapia systemowa rodziny dotkniętej migracją do krajów Unii Europejskiej*, [w:] *Rodzina polonijna w budowaniu cywilizacji miłości. Teoria i praktyka*, J. Młyński, G. Koszałka (red.), Kraków 2017, s. 117.

⁸ *Polska Misja Katolicka w Niemczech*, <https://www.pmk-niemcy.eu/kontakt>, [dostęp: 20.07.2024].

rektorem w Niemczech Zachodnich został ks. Stefan Leciejewski⁹ (tak, jak i w innych krajach). Duszpasterstwo polskie w Niemczech i PMK mają swoją historię warunkowaną liczbą migrantów. Ta zaś, jest pokłosiem sytuacji społeczno-politycznej i ekonomicznej w Polsce. Czynniki ekonomiczno-społeczne zmuszały Polaków w określonych okresach naszej historii do migracji i szukania miejsc do życia i stabilnej egzystencji. Jak podają źródła *w okresie „Solidarności” napłynęła duża fala nowych emigrantów. W latach 1975 – 1991 przybyło ponadto ok. 1,5 mln przesiedleńców z Polski*¹⁰. Obecnie wg statystyk niemieckich na dzień 13 lutego 2024 roku Centralnego Rejestru Cudzoziemców¹¹ polscy migranci stanowili liczbę 887 715 osób, co plasuje ich na drugiej pozycji po Rumunach w grupie krajów UE. Polska Misja Katolicka i jej historia były nierozzerwalnie związane nie tylko z liczbą migrantów i ich potrzebami ale i historią Niemiec. Jak pisała 20 lat wcześniej A. Trzecińska-Polus: *rola i zadania stojące przed PMK w Niemczech zmieniały się wraz z upływem czasu (w zależności od odpływu ludności do Polski i emigracji do innych krajów oraz napływu nowych grup imigrantów z Polski, a także procesów asymilacyjnych zachodzących wśród Polonii). Uzależnione były też w znacznym stopniu od miejsca działalności, w tym przede wszystkim od tego, czy dana misja działała w Niemczech Zachodnich czy Wschodnich*¹². Cytowana autorka wyodrębniła grupy migracyjne Polaków, wyodrębniając: 1) tzw. starą emigrację zarobkową z drugiej poł. XIX w. i początku XX wieku, 2) osoby przybyłe do Niemiec w czasie II wojny światowej, wywiezione w celach germanizacyjnych, jako jeńcy, do pracy lub wcieleni do armii niemieckiej, 3) emigranci przybyli po 1945 r. (uchodźcy powojenni, azylandzi, emigranci zarobkowi, przesiedleńcy), 4) tzw. najnowsza emigracja postsolidarnościowa¹³. Wymieniona kategoryzacja nie obejmuje czasów najnowszych, tj. po 2000 roku. Odwołanie się do powyższych danych ma na celu uświadomienie, że środowisko polonijne jest niezwykle złożone i obejmuje nie tylko obecnych migrantów ale i potomków migracji przed-, wojennej i powojennej. Stąd też praca ośrodków duszpasterskich w ramach PMK dotyczy działań integrujących społeczność polską w Niemczech. PMK i jej ośrodki stanowią przede wszystkim centrum życia religijnego, ośrodki edukacyjne oraz krzewiące kulturę, służące nauce języka polskiego i kształtowaniu tożsamości w trudnych warunkach socjalizacji kulturowej w Niemczech. Jak zaznacza wspomniana wyżej autorka: *Duszpasterz (...) stwierdza, że jego praca dotyczy wszystkiego, co związane jest z życiem człowieka od chrztu po pogrzeb; od udzielania sakramentów świętych poprzez świadczenie pomocy materialnej (charytatywnej), organizowanie pielgrzymek do miejsc świętych, pracę w szpitalach i więzieniach. Dodaje żartobliwie, że parafianie przychodzą do niego nawet z prośbą o przetłumaczenie listu z Arbeitsamtu (Urzędu Pracy), gdy sami nie potrafią zrozumieć, co tam napisano*¹⁴. W ramach dbałości o rozwój języka, dbałości o kulturę i zachowanie polskich tradycji i obyczajów w roku 1995 powołano Chrześcijańskie Centrum Krzewienia Kultury, Tradycji i Języka Polskiego jako organizację użyteczności publicznej, działającą w strukturach MPK. Jak pisze Ł. Ryszka *podstawowymi celami organizacji wpisanymi do statutu są m.in.: popieranie nauki języka polskiego, kultury i tradycji polskich w Niemczech; wychowanie młodego pokolenia w duchu i w zgodzie z nauką Kościoła rzymskokatolickiego; popieranie przyjaźni i wymiany kulturalnej między narodem polskim i niemieckim. Jak uważają członkowie i założyciele Centrum, Traktat*

⁹ Tamże.

¹⁰ Historia. Polska Misja Katolicka. Z historii duszpasterstwa polonijnego, <https://www.pmk-niemcy.eu/kontakt>, [dostęp: 22.07.2024].

¹¹ Migration und Integration, Destatis, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Tabellen/rohdaten-auslaendische-bevoelkerung-zeitreihe.html?nn=208952> [dostęp: 18.04.2024].

¹² A. Trzecińska-Polus, *Polska Misja Katolicka w Niemczech Jej rola w integracji środowiska polonijnego*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2004, t. 37, z. 1, s. 24.

¹³ Tamże, s. 24-25.

¹⁴ Tamże, s. 28.

*polsko-niemiecki o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 roku stworzył pewne warunki do realizacji tych celów*¹⁵. Obejmuje ono obecnie wszystkie ośrodki parafialne w Niemczech, podmioty prawne i stowarzyszenia. Prowadzona przez Stowarzyszenie działalność kulturalno-oświatowa wspiera naukę języka polskiego prowadzoną w parafiach w Niemczech (dotyczy nauczania języka polskiego, geografii i historii Polski – obecnie treść zajęć jest zgodna z podstawami programowymi zatwierdzonymi przez MEN dla uczniów polskich uczących się za granicą)¹⁶. Dziesięć lat wcześniej szacowano koszt całkowity koszt prowadzenia szkół przyparafialnych na 500 tys. euro rocznie *nie licząc kosztów pomieszczeń udzielanych bezpłatnie przez Polską Misję Katolicką) i pokrywany jest przez rodziców oraz duszpasterzy*¹⁷. Poza działalnością Chrześcijańskiego Centrum Krzewienia Kultury, Tradycji i Języka Polskiego należy wspomnieć o ośrodku „Marianum” w Carlsbergu powołanym w 1956 roku związanym z działalnością ks. F. Blachnickiego¹⁸. Zwany był „Małą Polską”, co wynikało z udzielania pomocy Polakom i pracy duszopasterskiej dla emigrantów po stanie wojennym w Polsce. Okręgi duszpasterskie kultywują tradycje związane nie tylko z obchodami świąt katolickich ale również w zakresie kultury polskiej (muzyka, taniec). Prowadzą działalność edytorską, publikując informatory, prace zwarte, periodyki w tym gazetę „Nasze Słowo”¹⁹. PMK w Niemczech posiada również ośrodek formacyjny o charakterze rekreacyjno-wypoczynkowym w Herdorf - Dermbach koło Siegen od 1999 roku. Nosi on nazwę „Concordia”. Służy on organizacji obozów i kolonii, seminariów i spotkań dla Polonii. Obecnie zajmuje powierzchnię 4 ha. Ma on już dzisiaj swoją historię w tym otrzymane dary od św. Jana Pawła II. Chrześcijańskie Centrum Krzewienia Kultury, Tradycji i Języka Polskiego w Niemczech jako obecny właściciel „Concordii” uznaje, że *jednym z podstawowych zadań ośrodka Haus Concordia jest tworzenie miejsca ciszy i kontemplacji, gdzie każdy człowiek poszukujący wiary może odkryć na nowo Boga i siebie. Dlatego też pragniemy zaproponować możliwość uczestniczenia w różnych formach rekolekcji. Grupy i wspólnoty mogą również zorganizować w naszym ośrodku własne wydarzenia*²⁰. Jest ośrodkiem wypoczynkowym i rekolekcyjnym także dla rodzin polskich.

Z analiz i opisów form działalności Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech wynika, że *prócz katechezy dzieci i młodzieży prowadzone są spotkania duszpasterskie z dorosłymi, spotkania oazowe, spotkania kręgów biblijnych, żywego różańca i Klubów Inteligencji Katolickiej. Placówki duszpasterskie prowadzą zespoły grupowe ściśle związane z liturgią, jak koła ministrantów, schole czy chóry parafialne, a także ludowe zespoły pieśni i tańca dla dzieci, młodzieży i dorosłych*²¹. Tak pisał o działalności PMK wspomniany Ł. Ryszka.

Obecnie, MPK prowadzi Poradnię Rodziny Polonijnej, Wspólnotę Anonimowych Alkoholików, wspólnotę dla mężczyzn (tzw. Mężczyźni Św. Józefa), Spotkania Formacyjne Młodych Emaus oraz Orły jako grupy modlitewne dla młodzieży²². Interesującą inicjatywą jest

---

¹⁵ Ł. Ryszka, *Rola Kościoła katolickiego w umacnianiu świadomości narodowo-kulturowej Polaków w Niemczech*, [w:] *Nauki o rodzinie w służbie rodziny*, J. Stala (red.), Kraków 2014, s. 509.

¹⁶ Programy nauczania znajdują się na stronie ORPEG (Ośrodka Rozwoju Polskiej Edukacji Za Granicą). Dotyczą Edukacji Wczesnoszkolnej , Języka Polskiego i Wiedzy o Polsce i zamieszczone są na dwóch platformach: Włącz Polskę i Zintegrowanej Platformie Edukacyjnej, <http://www.wlaczpolske.pl/>, <https://zpe.gov.pl/>, [dostęp: 25.07.2024].

¹⁷ Tamże, s. 509.

¹⁸ R. Derewenda, *Działalność wydawnicza ks. Franciszka Blachnickiego w RFN w latach 1982-1987*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2022, 40/2, s. 526-547.

¹⁹ *Nasze Słowo*, <https://www.pmk-niemcy.eu/nasze-slowo>, [dostęp: 22.07.2024].

²⁰ *Polska Misja Katolicka w Niemczech. Haus Concordia*, <https://www.pmk-niemcy.eu/concordia>, [dostęp: 22.07.2024].

²¹ Ł. Ryszka, *Rola Kościoła katolickiego w umacnianiu świadomości narodowo-kulturowej Polaków w Niemczech*, [w:] *Nauki o rodzinie w służbie rodziny*, J. Stala (red.), Kraków 2014, s. 507.

²² *Polska Misja Katolicka w Niemczech*, <https://www.pmk-niemcy.eu/>, [dostęp: 20.07.2024].

Poradnia Rodziny Polonijnej²³ obejmującą szeroko rozumianą pomoc, doradztwo i wsparcie duchowe, psychologiczne i społeczne. Stanowi to formę bardzo pożądanego w warunkach migracji – a zatem trudności rodzinnych, małżeńskich, edukacyjnych, prawnych czy zawodowych – wsparcia i profesjonalnej pomocy Polakom będącym w innej roli – migranta, osoby o innym niż kraj pobytu potencjale kulturowym, często nie znającym jego języka. *Najpełniej działalność duszpasterską oraz kulturalno-oświatową Polonii niemieckiej widać w polskich parafiach. To w nich dokonuje się integracja środowiska polonijnego, poprzez upowszechnianie i pielęgnowanie tradycji, obyczajów, a zwłaszcza zachowanie znajomości języka*²⁴.

3. Polacy w Hesji - krótki rys społeczno-kulturowy z tłem migracyjnym

Hesja (niem. Hessen) jest jednym z wielu Krajów Związkowych w Niemczech, mającym ponad 20 powiatów. Jej stolicą jest Wiesbaden, chociaż najbardziej znaczącym miastem z punktu widzenia gospodarki i kultury jest Frankfurt n. Menem. Polacy stanowią jedną z wielu nacji zamieszkujących Hesję, co potwierdzają dane Federalnego Urzędu Statystycznego (*Statistisches Bundesamt-Destatis*). Według danych na dzień 31.12.2023 roku Polacy stanowią w Hesji (po Turcji (12,5%), Ukrainie (7,2%) i Rumunii (6,3%)) czwartą nację (6,0%) w strukturze demograficznej tego landu²⁵. W przypadku danych liczbowych obejmujących ludność UE w Hesji (w tym samym czasie) Polacy stanowią po Rumunii (16,3%) drugą grupę narodowościową (15,6%) przed Włochami (14,5%)²⁶. Na dzień 31.12.2023 Polacy liczyli w Hesji 79 530 osób, z czego mężczyźni – 41 880, kobiety – 37 650, co stanowi 47,3 % populacji polskiej w Hesji²⁷. Średnia wieku w latach wynosiła 40,2²⁸ a średnia pobytu w Niemczech w latach -12, 6²⁹. Polacy w całej strukturze demograficznej obejmującej obcokrajowców w Niemczech na chwilę obecną stanowią wg stanu z 31 grudnia 2023 roku liczbę 887 715³⁰, co wskazuje na wzrost populacji w ciągu niespełna dwóch lat o 16 616 osób (871 099 tys. na dzień 30 marca 2022)³¹. Pozwala to sądzić, że pewne regiony - tak jak Hesja – skupiają znaczącą liczbę Polaków. Potwierdza tym samym ich udział w życiu społecznym i gospodarczym. Statystyki ukazują wielokulturowe tło migracji, co wiąże się z problemami związanymi z adaptacją kulturową³². Warunkuje ją znajomość języka, czas uczęszczania do niemieckich placówek edukacyjnych i wiele innych czynników społeczno-kulturowych. Tło migracyjne mieszkańców Hesji wskazuje na znaczne różnice kulturowe w tym religijne.

W procesach społecznych - w tym integracji kulturowej - w miejscu zamieszkania, szkołach, miejscach publicznych implikuje to konieczność rozwijania kompetencji adaptacyjnych. Rodzi też z pewnością potrzebę wzmocnienia własnej tożsamości zwłaszcza w otoczeniu innym

²³ *Poradnia Rodziny Polonijnej*, <https://www.pmk-niemcy.eu/narzeczeni>, [dostęp: 20.07.2024].

²⁴ Ł. Ryszka, *Rola Kościoła katolickiego w umacnianiu świadomości narodowo-kulturowej Polaków*, s. 508.

²⁵ *Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten*, *Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten* | statistik.hessen.de, [dostęp:29.07.2024].

²⁶ *EU-Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten*, *EU-Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten* | statistik.hessen.de, [dostęp. 29.07.2024].

²⁷ *Statistischer Bericht. Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31. Dezember 2023 Ergebnisse des Ausländerzentralregisters*, Mai 2024. Wiesbaden, s.4., *Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31. Dezember 2023*, [dostęp: 30.07.2024].

²⁸ Tamże, s.20.

²⁹ Tamże, s. 26.

³⁰ *Statistisches Bundesamt-Destatis*, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Tabellen/rohdaten-auslaendische-bevoelkerung-eitreihe.html?nn=208952>, [dostęp: 05.04.2024].

³¹ *Das Bundesamt in Zahlen 2021. Asyl, Migration und Integration. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge 2022*, s.124

³² Tamże.

kulturowo i mentalnie. Dłuższy czas pobytu jest z jednej strony czynnikiem potwierdzającym pewną stabilność, z drugiej może rodzić tęsknotę i „oderwanie się” od korzeni kulturowych z jednoczesną asymilacją kultury kraju pobytu. Powstaje zatem potrzeba wsparcia instytucjonalnego, w tym placówek i instytucji polskojęzycznych. Jedną z form wsparcia jest wspomniana wcześniej działalność duszpasterska w tym działalność Polskiej Misji Katolickiej.

4. Polska Misja Katolicka na przykładzie Offenbach

Nauka dzieci polskich poza uczestnictwem w obowiązkowej edukacji w szkołach niemieckich jest wspomagana nauką w tzw. szkołach konsularnych i w ramach Polskiej Misji Katolickiej, obejmującej polskie parafie w Niemczech. Szczególnie dotyczy to miejsc cechujących się znaczącym skupiskiem Polaków. W przypadku Hesji jako jednego z wielu krajów związkowych w Republice Federalnej parafie te funkcjonują m. in. w Darmstadt, Offenbach nad Menem, Bad Neuheim i we Frankfurcie nad Menem. Poza liturgią i pracą duszpasterską w parafiach dla Polonii należy warto przywołać przykład Polskiej Misji Katolickiej w Offenbach. Swój początek wzięła ona od połączenia centrum duszpasterskiego dla Niemców a także mniejszości polskiej³³. W ramach PMK działa wspomniane wyżej Chrześcijańskiego Centrum Krzewienia Kultury, Tradycji i Języka Polskiego w Niemczech z siedzibą w ośrodku Concordia. W jego strukturze prowadzone jest przez ks. Tadeusza Michalika Polskie Stowarzyszenie Kulturalne Misericordia. PMK w Offenbach prowadzi naukę języka polskiego dla dzieci polskich oraz naukę języka niemieckiego dla dorosłych migrantów z Polski. Szkoła prowadzona przy parafii w Offenbach jest wspierana przez Stowarzyszenie Wspólnota Polska³⁴.

Należy nadmienić, że do celów statutowych Stowarzyszenia należy m. in.: *pogłębianie w Polsce wiedzy o Polonii i emigracji; działanie na rzecz polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami kraju; pomoc w zapewnieniu opieki duszpasterskiej w języku polskim; wspieranie dążeń emigracji i środowisk polonijnych do umacniania swych pozycji społeczno-ekonomicznych w krajach osiedlenia*³⁵. Wsparcie szkoły w PMK w Offenbach jest realizowane w ramach projektu „*Wsparcie oświaty polonijnej na Zachodzie*” i finansowane jako zadanie publiczne ze środków Kancelarii Prezesa rady Ministrów³⁶. Obejmuje ono dofinansowanie edukacji, w tym dydaktyki i wyposażenia klas a także pokrywa koszty obsługi administracyjnej i pracy pedagogicznej. Obok PMK w Offenbach należy wspomnieć o współdziałaniu z Konsulatem Generalnym Rzeczypospolitej Polskiej w Kolonii, będącym placówką dyplomatyczną. Jej celem jest wspieranie obywateli RP będących za granicą i podtrzymywanie więzi z krajem. Jak informuje Serwis Rzeczypospolitej Polskiej³⁷ Konsulat Generalny RP w Kolonii prowadzi przedsięwzięcia w zakresie kultury i edukacji we współpracy ze środowiskami polonijnymi w okręgu konsularnym. PMK w Offenbach współpracuje również z Fundacją Wolność i Demokracja, obejmującą wsparcie w zakresie wyposażenia w podręczniki szkolne do nauki języka polskiego³⁸.

---

³³ *Historia Polskiej Misji Katolickiej w Offenbach nad Menem*, <https://www.pmk-offenbach.de/historia.html>, [dostęp: 24.07.2024].

³⁴ *Stowarzyszenie Wspólnota Polska*, http://wspolnotapolska.org.pl/menu_stowarzyszenie.php, [dostęp: 25.07.2024].

³⁵ *Informacje o Stowarzyszeniu*, <http://wspolnotapolska.org.pl/stowarzyszenie/informacja.php>, [dostęp: 25.07.2024].

³⁶ *Polskie Stowarzyszenie Kulturalne Misericordia*, <https://www.pmk-offenbach.de/misericordia.html>, [dostęp: 25.07.2024].

³⁷ *Polska w Niemczech. Przedsięwzięcia polonijne – współpraca z Konsulatem Generalnym RP w Kolonii*, <https://www.gov.pl/web/niemcy/wspolpraca-projektowa>, [dostęp: 25.07.2024].

³⁸ *Polskie Stowarzyszenie Kulturalne Misericordia*, <https://www.pmk-offenbach.de/misericordia.html>, [dostęp: 25.07.2024].

Inną formą wsparcia finansowego są dotacje Instytutu Rozwoju Języka Polskiego im. Św. Maksymiliana Marii Kolbego uzyskującego środki z MEN, jako zadanie publiczne „*Wsparcie szkół polonijnych działających przy PMK w Niemczech*”³⁹. Dbałość o edukację dzieci polskich oraz dorosłych Polaków (w tym przypadku w zakresie nauki języka niemieckiego) jest kluczowym zadaniem działań PMK w Offenbach. Edukacja szkolna ma wprawdzie ograniczony zakres (odbywa się tylko weekendy) ale spełnia rolę integrującą środowisko Polonii. Nauczanie języka polskiego oraz elementów geografii, historii, kultury i wiedzy o społeczeństwie obejmuje dzieci i młodzież w wieku 6-18 lat. Istotą edukacji w języku polskim w PMK jest zwracanie uwagi na bilingwizm⁴⁰ jako znaczący proces poznawczy w socjalizacji kulturowej dzieci polskich. Uczucie się języka niemieckiego w publicznych szkołach niemieckich oraz edukacja w ramach pracy pedagogicznej PMK w Offenbach służą nabywaniu nowej tożsamości i zdolności łączenia oraz rozróżniania struktur językowych. Ponadto PMK w Offenbach prowadzi scholę dziecięcą jako jedną ze wspólnot parafialnych. Dla dorosłych oferowana jest pomoc psychologiczna w ramach grupy AA, której udziela się wsparcia w zachowaniu trzeźwości, wymiany doświadczeń i pomocy w radzeniu sobie z nałogiem. Tej rodzaj pomocy - zwłaszcza na emigracji – jest znaczącą psychologiczno-społeczną formą wspierania polskich migrantów, ich terapii. Jest tzw. wsparciem kryzysowym w uzależnieniach i rozwiązywaniu problemów egzystencjalnych i kulturowych. Centrum PMK w Offenbach równoległe ze wspólnotą AA prowadzi jednocześnie grupę Al.-Anon, skierowaną dla osób współzależniących od alkoholika⁴¹. Praca PMK jest zasługą ks. Tadeusza Michalika, pełniącego jednocześnie funkcję proboszcza w Parafii w Offenbach już 10 lat.

Poniżej zamieszczam trzy zdjęcia przedstawiające występ polonijnego zespołu ludowego w Hesji po Mszy św. przed budynkiem kościoła w Offenbach oraz obie strony sztandaru PMK w Offenbach, której patronuje Św. Jan Paweł II. Zdjęcia są pokłosiem mojego spotkania z Polonią w Offenbach.

Fot. Autora

5. Założenia metodologiczne

³⁹ Szkoła polska. Patroni, <https://www.pmk-offenbach.de/szkoła.html>, [dostęp: 25.07.2024].

⁴⁰ U. Żydek-Bednarczuk, *Bilingwizm w badaniach glottodydaktycznych, społecznych i kulturowych*, [w:] *Sztuka czy rzemiosło?: nauczyć Polski i polskiego*, A. I. Achtelik i J. B. Tambor (red.), Katowice 2007, s. 223-237.

⁴¹ Grupa Al.-Anon, Grupa Al-Anon (pmk-offenbach.de), [dostęp: 26.07.2024].

Celem naukowym podjętej analizy jest wskazanie na warunki funkcjonowania i znaczenie duszpasterstwa Kościoła katolickiego, w tym Polskiej Misji Katolickich na przykładzie środowisk polonijnych w Hesji. Główny problem badaczy dotyczy skonstruowania odpowiedzi na pytanie: jakie znaczenie społeczne i kulturowe odgrywają ośrodki duszpasterskie w środowiskach polonijnych Hesji? Pytania szczegółowe koncentrują się wokół następujących kwestii: na czym polega działalność duszpasterska i jakich obszarów życia dotyczy? Jaki jest udział Polskiej Misji Katolickiej w realizacji zadań edukacyjnych? Na ile znaczący jest udział PMK wśród w procesach adaptacji kulturowej Polaków? Podjęta eksploracja badawcza, chociaż ograniczona wieloma czynnikami ma w zasadzie charakter analiz jakościowych. Jest efektem wcześniejszej wizyty studyjnej w Hesji i dalszymi badaniami jakościowymi nad dokumentami, raportami i stronami WWW związanymi z edukacją w Hesji. W prezentowanych analizach wykorzystano technikę obserwacji uczestniczącej w środowiskach polonijnych (w tym przypadku na przykładzie PMK w Offenbach), wywiadów narracyjnych z przedstawicielami Polonii w Hesji, analizę statystyk obejmujących Polaków w przedmiotowym landzie oraz kwerendę publikacji związanych z PMK w Niemczech.

6. Prezentacja fragmentów wywiadów narracyjnych z Polakami

Zebrany materiał empiryczny z uwagi na jego zakres zostanie ukazany w ograniczonej formie, obejmującej relacje rodziców (w większości matek) dzieci uczęszczających do szkoły przy PMK w Offenbach i nauczycieli w niej pracujących. Fragmenty prezentowanych wywiadów koncentrują się wokół pytań: *Jakie znaczenie ma działalność Misji dla Polaków, dla ich integracji? Jakie jest znaczenie Misji dla Państwa jako Polonii? Co znaczy dla migrantów nauczania języka polskiego?*

Wywiad 1.

Duże. Byłoby inaczej, gdyby nie było Misji. Gorzej. Ja uważam, że gorzej. Dzisiaj każdy goni za pieniądzem, bo taka jest prawda...i nie ma czasu, żeby go dzieciom poświęcać, na ten język polski, jeżeli ktoś bierze to pod uwagę. Ja sobie nie wyobrażam, żeby moje dziecko (...) (wracam do Polski) nie mówiło w języku ojczystym. Ja nie wiem, co on będzie za kilka lat robił. My wracamy, on będzie pełnoletni, ja nie wiem, czy on będzie pracował w Polsce..., bo mówię do syna: zawsze będziesz miał ten plus: umiesz pisać, umiesz czytać.

Wywiad 2.

To zależy od nas samych, od rodziców. Znam rodziców, co kalesz ten język niemiecki, rozmawiając z dziećmi po niemiecku. Śmieszne to jest w sklepach. Ja bynajmniej kładę nacisk, by rozmawiać ze swoimi dziećmi po polsku. Były też takie sytuacje, kiedy moje dzieci zapraszały do domu dzieci niemieckie, więc zawsze mówiłam: jeśli chcecie coś ode mnie to mówcie przy tych dzieciach zawsze po niemiecku. To wygląda brzydko, jak coś uzgadniamy po polsku. Dzieci nie mają z tym żadnego problemu. Do kościoła do pierwszej komunii św. Też przygotowaliśmy się w języku polskim. Przyjeżdżam z dziećmi na Misję ale to dla nas niekomfortowa sytuacja, bo mieszkamy stąd daleko. Mimo wszystko staram się, żeby raz na tydzień przyjechać tu z dziećmi. Mogę się pochwalić, że moja córka nie miała trudności z językiem polskim. Mało tego, ona sama uczyła się pisać i czytać po polsku. Jak jechaliśmy do szkoły, to ja jej tłumaczyłam, dlaczego u nas pisze się „dz” albo „rz”, jak się odmienia wyrazy. W taki sposób jej pomagała, ale ona ze swoimi kuzynkami w Polsce pisze w języku polskim. Przez słownik sama się uczy, ale dbaliśmy o to, żeby miała książki z Polski, bajeczki od początku. My mamy polską telewizję. Przede wszystkim dzieci nie chcą oglądać niemieckiej telewizji. Naprawdę. Ma koleżanki w szkole, które są pochodzenia polskiego, ale po niemiecku rozmawiają z dziećmi nie tutaj urodzonymi, ale w Polsce, bo to też zasadnicza różnica. Córka ma koleżankę, która ma rodziców

polsko-niemieckich. Ona też ma chęć przyjechać tutaj na Misję w Offenbach, żeby uczyć się języka polskiego.

Wywiad 3.

Polacy byli zaszczuci, przyjeżdżali tutaj na czarno, na czarno pracowali i na czarno mieszkali i bali się po prostu. To było tak. I tak później przez jakiś czas to kontynuowali. Teraz już nie. Teraz są pewni siebie, otwierają firmy, bardzo są w pracy często chwaleni. Uważani są za wartościowych ludzi. Wiadomo, jak to jest, jakich ludzi się spotka w towarzystwie, na swojej drodze, to jest różnie. Są oczywiście ludzie (chodzi o Niemców), którzy krytykują, są jeszcze tacy zacofani sprzed 20-25 lat, którzy mieli Polaków za złych ludzi, złodziei. Było tak, ale już teraz sobie na to nie pozwalamy. Jesteśmy bardziej pewni siebie, jesteśmy bardziej otwarci, nawet z tego powodu, że nasza młodzież integruje się tutaj na tych polskich spotkaniach ... (chodzi o spotkania na Misji- podkreśl. B.D.). Dostają powera jeszcze większego i jeżeli nawet jest ta piłka nożna, to w niemieckich drużynach mamy Polaków. Oni są dumni z tego. Zawsze dogadują: to nie Niemcy wygrali, to nasi piłkarze wygrali. Takie jest teraz podejście. Moje dzieci podostawały t-shirty z orzełkiem i one chodzą do szkoły w tych t-shirtach. Są bardzo dumne z tego.

Wywiad 4.

Znaczenie Misji dla Polonii jest na pewno duże. Dzieci integrują się wśród Polaków. Mają nowe znajomości. Tak jak mówię: zbieramy się z różnych miejscowości. Dzieci są z różnych szkół i nie zawsze widują się. Tutaj widują się co tydzień. Jest to fajne. A przede wszystkim najważniejsze jest to, że mogą tutaj odrobinę usłyszeć czegokolwiek na temat Polski. Dla mnie jest to bardzo istotne, że nasze dzieci słyszały o Polsce, dowiedziały się czegoś... Tutaj jest historia Polski, żeby się dowiedziały faktycznie, jak nasza historia wyglądała... Żeby miały świadomość, w przeciwieństwie do tego, czego uczą się w Niemczech, w niemieckiej szkole.

Wywiad 5.

Dla mnie jest to bardzo ważne. Ja bym nigdy w życiu nie odsunęła się od języka polskiego. Dla mnie to jest taka odskocznia, jak przyjadę tutaj z dziećmi. (PMK w Offenbach - podkreśl. B.D.). Dzieci się integrują tak sami i dorośli, którzy mają co rusz, nowe kontakty... Jakoś to funkcjonuje....Tak, tak, daje siły. Podejrzewam, że jeżeli nie miałabym styczności tutaj z naszymi rodakami, to człowiek na takim odludziu, jak my mieszkamy, byśmy się zintegrowali za chwilę z Niemcami (...) Inaczej byśmy zapomnieli naszej kultury. Bierzymy udział w naszych polskich tradycjach, a tradycje niemieckie niekoniecznie mnie interesują. Jak mnie Pani zapyta o ich święta, to niekoniecznie wiem, jak do tej pory..., nie wiem o co chodzi.

Wywiad 6.

Nie korzystałam ze szkoły konsularnej. Nie, jedynie tutaj w Offenbach na Misji. Tutaj tylko zaczynaliśmy, ponieważ dla mnie to byłoby za dużo, ponieważ tam jest weekendowe nauczanie. Dlatego tutaj zaczęło się to rozkręcać. Fajnie byłoby, jakby tutaj w Offenbach to wszystko się rozszerzyło, rozwinęło, jakby takich punktów było więcej.

Podsumowanie, refleksja badawcza i wnioski

Prezentowany materiał empiryczny nie uprawnia do jakichkolwiek generalizacji w odniesieniu do polskiej populacji migrantów w Hesji. Jest próbą zasygnalizowania problemów, ocen i opinii dotyczących sytuacji Polaków przebywających w Hesji i znaczenia PMK w Offenbach. Z fragmentów narracji badanych osób można wyodrębnić następujące kategorie pojęciowe i znaczeniowe: język polski i jego znaczenie w sytuacji migracji; dbałość rodziców o naukę języka polskiego; troska o zachowanie tradycji i szeroko rozumianej kultury polskiej;

budowanie własnej tożsamości; integracja w środowisku Polonii; religijna, kulturotwórcza i edukacyjna rola PMK w Offenbach; znaczenie symboli narodowych w zaznaczaniu własnej odrębności narodowej; duma z polskości i budowanie innego niż dotychczas *image* w opinii Niemców.

Przedstawiony materiał pozwala na potwierdzić znaczącą rolę Polskiej Misji Katolickiej wśród polskiej migracji w Niemczech. Charakterystyka MPK w Offenbach wskazuje na wieloaspektową działalność nie tylko w obszarze praktyk religijnych i szeroko rozumianej pracy duszpasterskiej. PMK w oferuje edukację w języku polskim, co dla Polaków znajdujących się poza granicami kraju - zwłaszcza dzieci i młodzieży – jest warunkiem rozwoju ich tożsamości i adaptacji w nowych warunkach społeczno-kulturowych. Wspomaganie dorosłych w uczeniu się jęz. niemieckiego, pomoc psychologiczna w uzależnieniach, spotkania integracyjne są platformą wymiany informacji i podstawą socjalizacji kulturowej. Zdolność łączenia własnej kultury z jednoczesną zdolnością transmisji innych wzorów kulturowych pozwala na kształtowanie kompetencji adaptacyjnych, kreowanie określonego statusu społecznego poprzez uczestnictwo w systemie edukacji niemieckiej. Podkreślana przez badanych rodziców rola języka polskiego w systemie edukacji uznawana jest za warunek zachowania polskiej tradycji i dalszego kształcenia się w przypadku reemigracji.

PMK w Offenbach jest dla badanych rodziców dzieci polskich warunkiem sprawnej socjalizacji, zdolności komunikacyjnych. Prowadzone przez PMK w Offenbach – a także w całej Hesji w środowiskach polonijnych - przedsięwzięcia edukacyjno-kulturowe, we współpracy z Konsulatem Generalnym RP w Kolonii ułatwiają rozwój socjokulturowy migrantów polskich. Równoległe uczenie się języka kraju pobytu oraz języka ojczystego zgodnie z zasadami socjolingwistyki oraz bilingwizmu i biculturowości prowadzi do sprawności lingwistycznej i budowanie własnej wartości. Może też nieść pewne zagrożenia⁴². Znaczenie PMK sprowadza się zasadniczo do roli ośrodka życia religijnego, w tym do ugruntowania tożsamości, łączności z kulturą polską i zachowania tradycji. Jest to forma wsparcia duchowego, pozwalająca na redukcję napięć i problemów w obcej dla migranta przestrzeni społeczno-kulturowej.

Bibliografia:

1. *Das Bundesamt in Zahlen 2021. Asyl, Migration und Integration*. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge 2022, s.124
2. Głowiak K., *Różnorodne formy pomocy Kościoła dla imigrantów i opieka duszpasterska nad Polakami za granicą*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, Zeszyt XXXIV, 2020, s. 139-156.
3. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, Poznań 1981.
4. Landwójtowicz P., *Terapia systemowa rodziny dotkniętej migracją do krajów Unii Europejskiej*, [w:] *Rodzina polonijna w budowaniu cywilizacji miłości. Teoria i praktyka*, J. Młyński, G. Koszałka (red.), Kraków 2017, s.107-126.
5. Ryszka Ł., *Rola Kościoła katolickiego w umacnianiu świadomości narodowo-kulturowej Polaków w Niemczech*, [w:] *Nauki o rodzinie w służbie rodziny*, J. Stala (red.), Kraków 2014, s. 497-516.
6. Trzcielińska-Polus A., *Polska Misja Katolicka w Niemczech Jej rola w integracji środowiska polonijnego*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2004, t. 37, z. 1, s. 22-30.
7. Wierzbicka-Kuczaj M. i Kuczaj H., *Problemy emigracji a misja duszpasterstw rodzin-wyzwania i praktyczne rozwiązania*, [w:] *Rodzina polonijna w budowaniu cywilizacji miłości. Teoria i praktyka*, J. Młyński, G. Koszałka (red.), Kraków 2017, s. 229-244.

---

⁴² K. Stankiewicz i A. Żurek, *Wychowanie dwujęzyczne w rodzinie polonijnej w Niemczech. Perspektywa drugiego pokolenia emigrantów*, Roczniki Teologiczne Tom LXVIII, z.10, 2021 DOI: <https://doi.org/10.18290/rt.216810.9>, s.159-175. [dostęp: 24.07.2024].

Netografia:

Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten | statistik.hessen.de, [dostęp:29.07.2024].

EU-Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten, EU-Bevölkerung in Hessen am 31.12.2023 nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten | statistik.hessen.de, [dostęp: 29.07.2024].

Derewenda R., *Działalność wydawnicza ks. Franciszka Blachnickiego w RFN w latach 1982-1987*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2022, 40/2, s. 526-547, [dostęp: 05.04.2024].

Historia Polskiej Misji Katolickiej w Offenbach nad Menem, <https://www.pmk-offenbach.de/historia.html>, [dostęp: 24.07.2024].

Historia. Polska Misja Katolicka. Z historii duszpasterstwa polonijnego, <https://www.pmk-niemcy.eu/kontakt>, [dostęp: 22.07.2024].

Informacje o Stowarzyszeniu, <http://wspolnotapolska.org.pl/stowarzyszenie/informacja.php> [dostęp: 25.07.2024].

Migration und Integration, Destatis, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Tabellen/rohdaten-auslaendische-bevoelkerung-zeitreihe.html?nn=208952>, [dostęp: 18.04.2024].

Nasze Słowo, <https://www.pmk-niemcy.eu/nasze-slowo>, [dostęp: 22.07.2024].

Polska Misja Katolicka w Niemczech, <https://www.pmk-niemcy.eu/>, [dostęp: 20.07.2024].

Polska Misja Katolicka w Niemczech, <https://www.pmk-niemcy.eu/kontakt>, [dostęp: 20.07.2024].

Polska Misja Katolicka w Niemczech. Haus Concordia, <https://www.pmk-niemcy.eu/concordia>, [dostęp: 22.07.2024].

Polskie Stowarzyszenie Kulturalne Misericordia, <https://www.pmk-offenbach.de/misericordia.html>, [dostęp: 25.07.2024].

Poradnia Rodziny Polonijnej, <https://www.pmk-niemcy.eu/narzeczeni>, dostęp: 20.07.2024.

Stankiewicz K. i Żurek A., *Wychowanie dwujęzyczne w rodzinie polonijnej w Niemczech. Perspektywa drugiego pokolenia emigrantów*, Roczniki Teologiczne Tom LXVIII, z.10, 2021 DOI: <https://doi.org/10.18290/rt.216810.9>, s.159-175. [dostęp: 25.07.2024].

Statistischer Bericht. Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31. Dezember 2023 Ergebnisse des Ausländerzentralregisters, Mai 2024. Wiesbaden, s.4., Ausländische Bevölkerung in Hessen am 31. Dezember 2023, [dostęp: 30.07.2024].

Statistisches Bundesamt-Destatis, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Tabellen/rohdaten-auslaendische-bevoelkerung-zeitreihe.html?nn=208952>, [dostęp: 05.04.2024].

Stowarzyszenie Wspólnota Polska, http://wspolnotapolska.org.pl/menu_stowarzyszenie.php, [dostęp: 25.07.2024].